

Жанна Богдан

кандидат психологічних наук, доцент, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-1560-9516
E-mail: janna.bogdan1979@gmail.com

Ніна Підбуцька

доктор психологічних наук, професор, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-5319-1996
E-mail: podbutskaya_nina@ukr.net

Наталія Серeda

кандидат мистецтвознавства, доцент, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-8472-0117
E-mail: sereda.nataliia.khpi@gmail.com

Тетяна Солодовник

кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-7772.993878
E-mail: solodovnik_t_a@ukr.net

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДІАГНОСТИКИ ТА ШЛЯХІВ
ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ**

Анотація: у статті проведено теоретико-методологічний аналіз дефініції “відповідальність”, розглянуто різні види структури складного феномену відповідальності особистості; проаналізовано чотирикомпонентну структуру відповідальності особистості, що включає в себе когнітивний, мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний компоненти. На основі поданої структури, що дозволяє дослідити рівні сформованості відповідальності особистості від надвідповідальності до невідповідальності за всіма компонентами, було проведено діагностику рівня відповідальності особистості здобувачів другого освітнього рівня “магістр” за трьома спеціальностями 053 “Психологія”, 011 “Освітні, педагогічні науки”, 281 “Публічне управління та адміністрування”. З’ясовано, що здобувачі жодної зі спеціальностей не мають достатньо розвиненої відповідальності за всіма компонентами, що зумовлює необхідність розробки та впровадження відповідної розвиваючої та корекційної програми в освітній процес. На основі отриманих результатів було запропоновано психолого-педагогічну програму, що складається з трьох блоків - інформаційного, операційно-діяльнісного та рефлексивного - для комплексного підвищення рівня відповідальності особистості студентів-магістрантів.

Ключові слова: відповідальність, особистість, когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний компоненти, надвідповідальність-відповідальність-невідповідальність, діагностика, освітній рівень “магістр”, психолого-педагогічна програма.

Zhanna Bogdan

candidate of psychological sciences, associate professor, department of pedagogy and psychology of management of social systems academician I. Zvyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: janna.bogdan1979@gmail.com

© Жанна Богдан, Ніна Підбуцька, Наталія Серeda, Тетяна Солодовник, 2021

Nina Pidbutska

doctor of psychology, professor, department of pedagogy and psychology of social systems management academician I. Zyazyun, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"; Kharkiv, Ukraine
E-mail: podbutskaya_nina@ukr.net

Nataliia Sereda

candidate of master of arts, associate professor, department of pedagogy and psychology of social systems management academician I. Zyazyun, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"; Kharkiv, Ukraine
E-mail: sereda.nataliia.khpi@gmail.com

Tetiana Solodovnyk

candidate of pedagogy, associate professor, department of pedagogy and psychology of management of social systems academician I. Zyazyun, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"; Kharkiv, Ukraine
E-mail: solodovnik_t_a@ukr.net

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF DIAGNOSTICS TA SHLYAKHIV FORMUVANNYA VIDPOVIDALNOSTI SPECIFICATIONS MAYBUTNIKH FAKHIVTSIV

Abstract: a theoretical and methodological analysis of the definition of "visibility" was carried out in the statti; the analysis of the specific structure of the specificity of the specificity, which includes cognitive, motivational, behavioral-volitional, moral and spiritual components. On the basis of the given structure, which allows to investigate the levels of formation of personal responsibility from over-responsibility to irresponsibility for all components, the diagnosis of the level of personal responsibility of the applicants of the second educational level was carried out. "Master" in three specialties 053 "Psychology", 011 "Educational, pedagogical sciences", 281 "Public administration and administration". It has been stated that there is no sufficient developmental evidence for all the components, but that there is a need to make a sound box and the necessary development process for the development of such solutions. On the basis of irrelevant results, a psycho-pedagogical program is pro-proponated, which consists of three blocks - informational, operational-operational and reflexive - for a comprehensive development of the level of development of students of specialties.

Key words: visibility, specialty, cognitive, emotional-motivational, behavior- volitional, moral and spiritual components, extravagance-awareness-lack of understanding- pedagogy, diagnostics, education

**Жанна Богдан, Нина Подбуцкая, Наталья Серeda, Татьяна Солодовник
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДИАГНОСТИКИ И ПУТЕЙ
ФОРМИРОВАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ**

Аннотация: в статье проведен теоретико-методологический анализ дефиниции "ответственность", рассмотрены различные виды структуры сложного феномена ответственности личности; проанализирована четырехкомпонентная структура ответственности личности, которая включает в себя когнитивный, мотивационный, поведенческо-волевой, морально-духовный компоненты. На основе представленной структуры, которая позволяет исследовать уровни сформированности ответственности личности от надответственности к безответственности по всем компонентам, была проведена диагностика уровня ответственности личности соискателей второго образовательного уровня "магістр" по трем специальностям 053 "Психология", 011 "Образовательные, педагогические науки", 281 "Публичное управление и администрирование". Выяснено, что соискатели ни одной из специальностей не имеют достаточно развитой ответственности по всем компонентам, что обуславливает необходимость разработки и внедрения соответствующей развивающей и коррекционной программы в образовательный процесс. На основе полученных результатов была предложена психолого-педагогическая программа, состоящая из трех блоков - информационного, операционно-деятельностного и рефлексивного - для комплексного повышения уровня ответственности личности студентов-магистрантов.

Ключевые слова: ответственность, личность, когнитивный, эмоционально-мотивационный, поведенческо-волевой, морально-духовный компоненты, надответственность-ответственность-безответственность, диагностика, образовательный уровень “магистр”, психолого-педагогическая программа.

Zhanna Bogdan, Nina Pidbutska, Nataliia Sereda, Tetiana Solodovnyk

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Psychological and pedagogical aspects of diagnostic and ways of formation of future specialists’ personal responsibility”

Problem setting. *In today’s world, the problem of personal responsibility has acquired special significance. Sense of personal responsibility for the attitude to oneself and to other people, to society, nature and the world in general, for behavior and actions, for decisions made, for actions taken, for the choice made, for past events and future plans - all this scope of the “responsibility” phenomenon requires understanding, careful study and development of the necessary components for their practical application in the future professionals training: diagnosis, development of ways and methods of formation and development of professionally important qualities, including responsibility.*

Recent research and publications analysis. *In the pedagogical literature, responsibility is usually understood as a) a set of personality’s moral qualities; b) the category of pedagogical ethics, which reflects a person’s ability to be responsible for his/her actions and give them a moral assessment, as well as social requirements for moral qualities, moral consciousness, moral activity and moral relations of the individual (a teacher, a student).*

Psychologists often consider this phenomenon as a personality trait, a feature inherent in humans, behavioral manifestation of personality, social quality, attitude, existential reality, the determinant of internal self-regulation, and so on. Researchers also note that responsibility is manifested not only in character, but also in feelings, consciousness, worldview, various forms of behavior. In this case, the degree of understanding and acceptance of human responsibility affects the choice of behavior.

Paper objective *is to study the structure of the personal responsibility phenomenon; to diagnose the personal responsibility level of master’s degree applicants by components: cognitive, emotional motivational, behavioral volitional, moral-spiritual; to offer a psychological and pedagogical program for the development of personal responsibility of master’s degree applicants and justify the need for its implementation in higher education institutions.*

Paper main body. *To achieve these*

goals, the test “How responsible are you?” was used, created by A. Furman on the theoretical basis of four-component structure of individual’s responsibility (cognitive, emotional motivational, behavioral volitional, moral-spiritual components). With the help of this technique the types of individual’s responsibility are revealed: I. Over-responsibility - 1) extremely high, 2) very high, 3) high; II. Responsibility - 4) above average, 5) average, 6) below average; III. No-responsibility - 7) low, 8) very low; 9) extremely low (irresponsibility).

Diagnostic of full-time and part-time master students majoring in 011 “Educational, pedagogical sciences” (EPS), 053 “Psychology”, 281 “Public management and administration” (PM&A), in total 197 participants, is carried out. The age of the test subjects is 20-33 years.

According to the study results master students majoring in “Psychology” and “PM&A” have a more developed moral and spiritual component, so they have the appropriate psychological traits that promote to the implementation of responsible actions. Also, “PM&A” students have a high level of development of cognitive and behavioral-volitional components. It characterizes them as persons who need to perform responsible actions and realize their importance for others. In terms of emotional and motivational component master students majoring in “EPS” have the highest indicators, which demonstrate a desire to be useful to others. Summarizing the results obtained, we can state that master’s degree applicants majoring in “Psychology” have the insufficient development of responsibility in general, which certainly needs special attention, because in this specialty the main activity is providing of psychological assistance, the quality of which depends on the level of responsibility. At the same time, of course, the indicators of “EPS” students, who have low indicators in terms of moral and spiritual components, are alarming, as the development of their own individual psychological properties that will promote responsibility is the key to training and educating their future pupils. Thus, it was found

that all applicants of any specialties do not have a fully developed responsibility, so this makes it necessary to offer and implement an appropriate development and correction program in the educational process.

According to received results the psychological and pedagogical program for the development of personal responsibility of master's degree applicants which consists of three blocks is offered:

Unit I - informational. Within the educational and professional curriculum students develop theoretical knowledge, what is the responsibility into the system of personality's or professional's life values;

Unit II - operational and active. This block is aimed at the development of individual's responsibility through the implementation of socially-psychological trainings using game and non-game methods (business and role - playing games, brainstorming, round tables, analysis of situations of responsible/irresponsible behavior, simulation exercises, psychodrama etc.);

Unit III - reflexive, which will help future professionals to analyze their own behavior, consciously interact with other people, take seriously and responsibly professional activities. To develop reflective skills students were offered techniques for diagnosing responsibility, writing an essay on a selected topic, modeling situations from future professional activities, analysis of situations from their own lives.

All three blocks of the psychological and pedagogical program are focused on activating the need for independent development of respon-

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасному світі проблема відповідальності особистості набула особливого значення. Почуття особистої відповідальності за ставлення до себе і до інших людей, до суспільства, природи і світу в цілому, за поведінку й вчинки, за рішення, що приймаються, за дії, що вчиняються, за вибір, який зроблений, за минулі події та майбутні плани - весь цей обсяг феномену "відповідальності" вимагає осмислення, ретельного вивчення та напрацювання необхідних компонентів для їх практичного застосування у процесі професійної підготовки майбутнього фахівця: діагностика, розробка шляхів та способів формування й розвитку професійно важливих якостей, зокрема, відповідальності.

Винятково важлива роль відповідальності в суспільному та особистому житті ін-

sibility as well as motivation to master professionally important qualities and self-regulation of responsible behavior among master's degree applicants of Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute".

Conclusions of the research. Responsibility is an integral quality of the personality of the specialist and affects the quality of all types of professional activities. It requires purposeful development in the process of teaching professionally-oriented disciplines in higher education. Based on the results of diagnostic to identify the responsibility level of master's degree applicants majoring in 011 "Educational, Pedagogical Sciences", 053 "Psychology", 281 "Public Administration" and in accordance with the cognitive, emotional-motivational, behavioral-volitional, moral-spiritual components the psychological and pedagogical program for the development of future professionals' responsibility was built. The results of the diagnostic caused the need of development and implementation of a psychological and pedagogical program in the educational process which included problem lectures that consider the responsibility of different scientific approaches and life guidelines of the individual; socio-psychological training conducting with the use of business and role-playing games, brainstorming, round tables, analysis of specific situations; essay writing as a method of developing self-analysis and self-assessment of personality qualities.

дивіда, багатоваріантність її різновидів та широке коло сфер застосування стають об'єктом вивчення для науковців різних галузей: філософії, етики, соціології, психології, педагогіки, правознавства тощо.

Педагогічна наука спрямована на виховання майбутнього фахівця відповідальною людиною, тож відповідальність постає однією з ключових педагогічних категорій. Відповідальність повинна пронизувати всю множину завдань освіти - навчання, виховання, соціалізацію та особистісний розвиток студентів, виступати кінцевою метою кожного з цих завдань. Водночас складною проблемою є діагностування рівня відповідальності особистості студента. Феномен відповідальності має системний характер, вимагає ретельної розробки критеріїв, факторів, показників, рівнів, складається з певних структурних елементів, блоків, кожен з яких окремо повинен бути досліджений та діагностований. В

цьому педагогічна наука повинна спиратися на надбання та досягнення соціології, психології та педагогічної психології, психодіагностики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Як складний багатогранний феномен відповідальність розглядається у наукових працях філософів (М. Бердяєв, С. К'єркегор, Н. М'ясникова, О. Ореховський та ін.) [16; 18; 20], психологів (К. Абульханова-Славська, А. Гулевська, В. Максимов, Н. Підбуцька, В. Прядейн, С. Рубінштейн, М. Савчин та ін.) [3; 12; 21; 22; 25; 26; 27], педагогів (І. Бех, Г. Васянович, С. Гончаренко, О. Дубініна, О. Ігнатюк, В. Кремень, М. Левківський, О. Пономарьов, Н. Серєда, М. Чеботарьов, Т. Ушакова, О. Хартман, О. Фурман, Н. Biedermann, J.-L. Patry, A. Weinberger та ін.) [4; 10; 11; 1; 13; 14; 15; 17; 23; 24; 32.; 33; 34; 2]. Залежно від предмета науки автори обирають свої підходи до визначення сутності та структури даного багатоаспектного поняття.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Незважаючи на достатньо велику кількість публікацій за темою відповідальності, серед авторів немає єдиного погляду на розуміння її сутності, структури цього складного феномену та технологій, методів, засобів і форм розвитку почуття відповідальності у студентів. Це надзвичайно ускладнює вирішення практичних питань діагностики та формування й розвитку відповідальності особистості студентів. З метою вирішення поставлених завдань було обрано за експериментальну групу студентів освітнього рівня "магістр" трьох спеціальностей 053 "Психологія", 011 "Освітні, педагогічні науки", 281 "Публічне управління та адміністрування" з метою діагностики рівня відповідальності особистості. Студентів саме цих спеціальностей обрали через високі вимоги до особистих моральних якостей, соціальну відповідальність, високий рівень рефлексії та прагнення до самовдосконалення, передбачених професійною діяльністю.

Формулювання мети статті (постановка завдання): визначення структури феномену відповідальності особистості; проведення діагностики рівня відповідальності особистості здобувачів другого освітнього рівня "магістр" за компонентами: когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний; розроблення психолого-педагогічної програми з розвитку

відповідальності особистості студентів освітнього рівня "магістр" та обґрунтування необхідності її впровадження в закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Термін "відповідальність" розглядався в роботах філософів античної епохи та навіть більш раннього періоду (Платон, Аристотель, Конфуцій). Теоретичні основи вивчення відповідальності особистості були закладені в роботах таких філософів, як: Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Д. Дідро тощо. Як предмет дослідження філософії та соціології, категорія відповідальності розглядається: як елемент життєдіяльності, як притаманне людській взаємодії та взаємовідносинам благо, як міра волі, як риса поведінки, як детермінанта вибору та свободи. Таким чином, відповідальність є складноструктурованим феноменом, а сама філософія відповідальності завжди пов'язана з філософією свободи та буття.

М. Бердяєв та С. К'єркегор розглядають відповідальність особистості у контексті свободи людини. На думку філософів, свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю, вийти за межі себе, щоб вибрати себе, бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір. Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибором цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Свобода вибору та вміння нести відповідальність - важка духовна праця, але лише право вибору надає можливість індивіду робити своє життя справді прекрасним [29, с.35; 16, с. 283].

Н. М'ясникова зазначає, що онтологічний вимір відповідальності дає уявлення про трансцендентальну відповідальність як характеристику людського буття, що змінює свою конфігурацію та характеристики під впливом сучасної реальності. Відповідальність представляється фундаментальним елементом життєдіяльності, адекватним миттєвості, що відіграє інтегральну функцію на рівні індивіда та суспільства. Аксиологічний вимір дозволяє розглядати відповідальність як цінність саму собою, як благо, що має реалізовуватись практично. Практиологічний вимір відповідальності втілює реалізацію відповідальності [18, с. 21].

Відтак, психологи, звертаючи увагу на інтерпретацію відповідальності, найчастіше розглядають означений феномен як особистісну рису характеру, притаманну людині властивість, поведінковий прояв особистості,

соціальну якість, ставлення, екзистенціальну даність, детермінанту внутрішньої саморегуляції, тощо. Також дослідники наголошують, що відповідальність проявляється не лише в характері, але й у почуттях, свідомості, світосприйнятті, різних формах поведінки. При цьому міра розуміння і прийняття людиною відповідальності впливає на вибір стилю поведінки.

Науковці-психологи (зокрема, І. Бех, К. Абульханова-Славська, С. Рубінштейн, М. Савчин, та ін.) під відповідальністю розуміють системну якість, інтеграцію психічних функцій особистості зі сприйняттям нею оточуючого світу, емоційне ставлення до обов'язку.

С. Рубінштейн у своїх дослідженнях розглядає відповідальність як рису характеру за аналогією зі сміливістю; до того ж відзначає, що відповідальність проявляється не лише в характері людини, а й в її емоціях, почуттях, свідомості, світогляді, формах і актах поведінки. Автор наголошує, що вона є втіленням найглибшого й принципового ставлення до життя, поширюється не тільки на вже здійснені поведінкові акти, а й на нездійснені, втрачені, нереалізовані можливості, впливаючи тим самим на все життя людини [26].

К. Абульханова-Славська під відповідальністю розуміє здатність особистості відповідати за себе, за інших людей, за характер і результат взаємовідносин з ними [3].

С. Рубінштейн та К. Абульханова-Славська в феномені відповідальності підкреслюють його суперечливий і в той же час взаємообумовлюючий характер, в якому поєднуються індивідуальні та суспільні інтереси й потреби.

М. Савчин розглядає діяльнісний аспект відповідальності, її роль у психології поведінки індивіда. Вона трактується ним як смислове утворення особистості, аналізуються принципи співвідношення мотивів, цілей і засобів життєдіяльності як прояв особистісної саморегуляції. Ці принципи реалізуються в кожній конкретній ситуації окремо, як вибір позиції і поведінки поміж існуючих й прийнятних для особистості варіантів, як оцінка цілей, засобів їх досягнення, виконання зобов'язань, як зміна або зміщення цілей, їх переосмислення, зміна обсягу відповідальності тощо [27, с.152].

В педагогічній літературі під відповідальністю зазвичай розуміють а) комплекс моральних якостей особистості; б) категорію педагогічної етики, яка відображає здатність

людини відповідати за свої вчинки і давати їм моральну оцінку, а також суспільні вимоги до моральних якостей, моральної свідомості, моральної діяльності та моральних відносин індивіда (педагога, студента).

Наприклад, в Українському педагогічному словнику С. У. Гончаренка досліджуване поняття постає як моральні та юридичні норми, що визначають відповідальність особистості перед іншими - державою і суспільством (автор розглядає цю дефініцію у вузькому сенсі як відповідальність батьків) [11, с. 55].

Такої ж точки зору дотримується і В. Кремень, що в Енциклопедії освіти зміст відповідальності розкриває через усвідомлену необхідність співвіднесення власної поведінки із суспільними нормами та настановами [15, с. 106].

У Словнику-довіднику з професійної педагогіки за ред. А. В. Семенової терміну "відповідальність" надається наступна дефініція: "якість особистості, яка характеризує її з точки зору виконання нею моральних вимог, що виражає ступінь участі особистості, соціальної групи у вдосконаленні оточуючої її дійсності" [30, с. 42].

А. Макаренко розглядав відповідальність як соціальну якість особистості. Він стверджував, що повноцінне формування особистості неможливе без відповідальності за свої вчинки, без вимогливих і принципових відносин з іншими людьми, у колективі. Звичку діяти відповідально, проявляти моральну поведінку можна сформувати завдяки цілеспрямованому виховному впливу [19, с. 328].

В. Сухомлинський вважав відповідальність та обов'язок головними рисами особистості. Науковець стверджував, що відповідальність - це цілісна моральна якість людини, в якій інтегровані її духовні, психічні та психофізіологічні функції; це здатність особистості формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку і контроль шляхом включення до суспільно-корисної, пізнавальної і трудової діяльності, через які набувається морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливості слова і прикладу. Він одним з перших авторів, хто визначав структуру відповідальності, виділяв в ній когнітивний, мотиваційно-емоційний та поведінковий компоненти [31].

Формуванню відповідальності особистості як педагогічній задачі приділяє багато уваги І. Бех. Він вважає, що людина визнається людиною, активно причетною до

соціального і природного світу, і це визнання є як результатом оцінки особистості іншими людьми, так і її власним переконанням, моральним принципом, результатом самоусвідомлення. Тому відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт дії і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей. За допомогою відповідальності формується зв'язок людини з навколишньою дійсністю, виникає їхня цілісність, беручи на себе відповідальність, людина самореалізується [4, с.583].

М. Левківський розглядає відповідальність особистості як комплексну якість, що розкривається у контексті із самостійністю, ініціативністю, старанністю, цілеспрямованістю, і як психологічний стан, установку, що супроводжується емоційними переживаннями. Серед ознак відповідальності він виділяє пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Це, в свою чергу, передбачає чесність, гідність, принциповість, справедливість. Зазначені якості, на думку науковця, можуть бути реалізовані за умови розвитку емоційних рис і здатності до співпереживання, терпимості, толерантності. Виконання обов'язку неможливе без вольових якостей та зусиль: цілеспрямованості, наполегливості, старанності, стійкості та ін. [17, с.15].

Стаття авторів Н. Biedermann, J. - L. Patry, A. Weinberger присвячена практичному дослідженню відповідальності як ключового концепту підготовки педагогів, вимірюванню рівня відповідальності особистості педагога за допомогою методики CIL – The Criteria of Inquiry Learning Inventory [2].

Комплексному теоретико-емпіричному дослідженню феномена відповідальності присвячені роботи О. Дубініної, О. Ігнатюк та Н. Середи. Автори надають аналіз дефініції “відповідальність” як філософсько-соціологічної категорії, розглядають її як властивість особистості (психологічний вимір) і як якість особистості (педагогічний вимір). Як предмет дослідження філософії та соціології, категорія відповідальності розглядається: як елемент життєдіяльності, як притаманне людській взаємодії та взаємовідносинам благо, як міра волі, як риса поведінки, як детермінанта вибору та свободи. Таким чином, відповідальність є складноструктурованим феноменом, а сама філософія відповідальності завжди пов'язана з філософією

свободи та буття. У філософській практиці існує декілька вимірів досліджуваного поняття, а саме: онтологічний, аксіологічний та праксіологічний. Відтак, психологи, звертаючи увагу на інтерпретацію відповідальності, найчастіше розглядають означений феномен як особистісну рису характеру, притаманну людині властивість, поведінковий прояв особистості, соціальну якість, ставлення, екзистенціальну даність, детермінанту внутрішньої саморегуляції тощо. Також дослідники відмічають, що відповідальність проявляється не лише в характері, але й у почуттях, свідомості, світосприйнятті, різних формах поведінки. При цьому міра розуміння і прийняття людиною відповідальності впливає на вибір стилю поведінки [14].

Складна багатоаспектна природа феномена відповідальності обумовлює і різні підходи до визначення його структури. Так, О. Ореховський, розглядаючи відповідальність у філософському вимірі, в структуру відповідальності включає такі змістовні елементи: суб'єкт відповідальності, інстанція і міра відповідальності, об'єктивне підґрунтя відповідальності [20].

В. Сахарова у своєму психологічному дослідженні додає до такої структури нові компоненти: суб'єкт відповідальності (той, хто відповідає), інстанції (перед ким відповідає), об'єкт відповідальності (за що відповідає) і санкції (міра відповідальності і вплив) [28, с. 16].

Більшість науковців в галузі психології та педагогіки виділяють у структурі відповідальності особистості три основні компоненти: когнітивний, мотиваційний й поведінковий (В. Прядейн, М. Савчин, Т. Сидорова, О. Хартман,) [25; 27; 34].

В той же час М. Савчин трансформує мотиваційний компонент в емоційно-мотиваційний із характерними ситуаційно-динамічними та субстанційними спонуканнями відповідальної поведінки, переживаннями особистості, що їх опосередковують і супроводжують, включає також сюди особливості саморегуляції мотивації [27, с. 246].

А. Гулевська та В. Максимов у своїй монографії поведінкові прояви відповідальності визначають як діяльнісний компонент, який реалізується в готовності особистості здійснювати усвідомлений вибір лінії поведінки, ухвалювати рішення, оцінювати їхні наслідки, визначати обмеження в поведінці на основі сформованого світогляду і розвиненої самосвідомості [12].

О. Басова, С. Васильєв окремо виділяють вольовий компонент, що визначається як система вчинків й переконань до здійснення свідомої регуляції власної діяльності в контексті відповідальності [9, с. 35].

Більш складну структуру відповідальності пропонує В. Прядейн, який до когнітивного, емоційного та мотиваційного компонентів додає регулятивний, динамічний та результативний. Крім того, кожен із компонентів науковець поділяє за показниками. Динамічний компонент розглядається в ергічності (самостійне виконання важких та відповідальних дій) та аергічності (відмова від виконання відповідальних завдань, пасивність). Емоційний компонент виражений у параметрах стеничності (позитивні емоції при виконанні відповідальних дій) та астенічності (негативні емоції при прийнятті відповідальності). Регулятивний компонент має показники інтернальності (самокритичність й незалежність при виконанні відповідальних дій, здатність особи брати на себе відповідальність) та екстернальності суб'єкта (перекладання відповідальності на обставини та інших людей). Мотиваційний компонент розглядається з позиції соціоцентричності (виконання відповідних дій через бажання бути серед людей, займати своє місце в колективі) та егоцентричності (бажання привернути до себе увагу, уникнути особистих труднощів, отримати винагороду). Когнітивний аспект виражений із позицій осмислення (розуміння самої суті відповідальності) та обізнаності (поверхнєве розуміння відповідальності). Результативний компонент розглядається з позицій предметної (результативність суб'єкта у виконанні групових дій, її проявом є суспільно значущий результат) та суб'єктної (виконання відповідальних вчинків у зв'язку з власною необхідністю, благополуччям) сфер [25].

О. Дубініна, О. Ігнатюк та Н. Серєда, розглядаючи відповідальність педагога-лідера як складне інтегративне особистісне новоутворення, яке відображає зміни не тільки у

свідомості людини, але й набуття нею відповідних знань, оволодіння й використання сукупності вмінь та застосування своїх здібностей і потенційних можливостей у діяльності, у структурі відповідальності виділяють такі компоненти: психологічний (працездатність, емоційний стан, оволодіння саморегуляцією емоційно-вольової сфери), мотиваційно-ціннісний (потреби, мотивація, цінності, настанови, інтереси та схильності, світогляд й ідеали, переконання), освітньо-когнітивний (пізнавальні здібності та пізнавальні знання, інтелектуальні здібності та професійні уміння й навички, творчість та професійна компетентність) та поведінковий (здатність до колективної роботи та комунікації, взаємодія, співробітництво) [14].

Є. Бондарєвська розглядає структуру відповідальності як елемент індивідуально-моральної свідомості, що містить три компоненти: нормативний (моральні (нормативні) знання, моральні поняття, принципи, ідеї); оціночний (оцінка і самооцінка, ідейне усвідомлення, оціночні критерії, використані особистістю в практичній діяльності); регулятивний (моральні почуття, відношення, переконання, регулювання поведінки людини) [цит. по: 9, с. 25].

Т. Ушакова у результаті теоретико-методологічного аналізу феномену відповідальності та власних емпіричних досліджень включає до структури відповідальності такі компоненти: поведінковий, емоційний, вольовий, нормативний, когнітивний, мотиваційний і ціннісно-смісловий. Авторка вважає за необхідне розмежувати нормативний та ціннісно-смісловий компоненти, оскільки роль ціннісних орієнтацій, моральних та нормативних роздумів, смисложиттєвих орієнтирів у прийнятті відповідальності є надзвичайно важливою [32, с. 108–109].

З огляду на аналіз створених філософською, соціологічною та психолого-педагогічною думкою матеріалів, ми виділяємо в структурі відповідальності особистості чотири компоненти: когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий та морально-духовний.

Таблиця 1

Компоненти відповідальності особистості при високому та низькому рівнях їхніх проявів

Компоненти відповідальності особистості	когнітивний	прояв	В	Усвідомлення власної результативності суб'єкта у досягненні значущого суспільного результату при виконанні відповідальних дій
			Н	Суб'єктивна результативність при виконанні відповідальних завдань, спрямованість на власне благополуччя
	емоційно-мотиваційний	прояв	В	Позитивне, соціоцентричне ставлення особистості до виконання відповідальних дій, бажання бути корисним оточуючим
			Н	Негативне ставлення до виконання відповідальних завдань, їх уникнення, егоцентричне ставлення до відповідальності, привернення уваги до себе

Продовження таблиці

поведінково-вольовий	прояв	В	Прагнення особистості, усвідомлене бажання до відповідальної поведінки
		Н	Усвідомлене відхилення особистості щодо виконання відповідальних дій
морально-духовний	прояв	В	Наявність впливу внутрішніх власних цінностей, моральних позитивних якостей на відповідальність при виконанні діяльності
		Н	Невиконання певних особистісних моральних зобов'язань щодо виконання відповідальних дій, відсутність впливу внутрішніх власних цінностей на відповідальну поведінку

Примітка. В – високий рівень відповідальності, Н – низький рівень відповідальності

Отже, з метою виявлення рівня відповідальності особистості майбутніх фахівців на кафедрі педагогіки та психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” було проведено діагностування здобувачів другого освітнього рівня “магістр” денної та заочної форм навчання спеціальностей 011 “Освітні, педагогічні науки” (ОПН), 053 “Психологія”, 281 “Публічне управління та адміністрування” (ПУТА), у загальній кількості 197 осіб. Вік досліджуваних 20-33 роки, стать респондентів не враховувалася.

В емпіричному дослідженні було використано тест “Наскільки відповідальна Ви особистість”, створений А. Фурманом на тео-

ретичній основі концепції чотирикомпонентної структури відповідальності особистості (когнітивний компонент, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний). За допомогою цієї методики виявляються види відповідальності особистості: І. Надвідповідальність - 1) вкрай високий, 2) дуже високий, 3) високий; ІІ. Відповідальність - 4) вище середнього, 5) середній, 6) нижче середнього; ІІІ. Невідповідальність - 7) низький, 8) дуже низький; 9) надміру низький (безвідповідальність) [33].

У результаті діагностики магістрантів за методикою “Наскільки відповідальна Ви особистість” були отримані дані, які наведені в таблицях 2, 3, 4 за кожною спеціальністю.

Таблиця 2

Результати тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість” магістрантів спеціальності 011 “Освітні, педагогічні науки”

Компонент	Усереднені бали компонентів відповідальності (max 25)	Рівень відповідальності особистості
Когнітивний	8,91	Нижче середнього
Емоційно-мотиваційний	14,11	Середній
Поведінково-вольовий	16,81	Вище середнього
Морально-духовний	17,25	Вище середнього

Наведені у таблиці 2 дані свідчать про те, що студенти, які отримують другий освітній рівень за спеціальністю 011 “Освітні, педагогічні науки”, мають середні показники за всіма компонентами відповідальності особистості. Разом сума усереднених даних у них складає 57,08 балів. Такі показники свідчать про те, що респонденти схильні проявляти бажання виконувати відповідальну діяльність, можемо припустити, що їхні внутрішні цінності впливають на прояв відповідальних дій. При цьому суб’єктивна

результативність у відповідальній діяльності пов’язана з орієнтацією на власне благополуччя, яке несе в собі позитивне ставлення до виконання відповідальних дій. Таким чином, враховуючи специфіку професійної діяльності майбутніх фахівців у галузі освіти, необхідно розвивати всі компоненти особистісної відповідальності до надвідповідального рівня. Особливу увагу необхідно приділити когнітивному компоненту, при підвищенні якого суб’єкт, виконуючи відповідальну дію, буде прагнути досягти суспільно значущого результату.

Таблиця 3

Результати тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість” магістрантів спеціальності 053 “Психологія”

Компонент	Усереднені бали компонентів відповідальності (max 25)	Рівень відповідальності особистості
Когнітивний	7,88	Низький

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ
ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ

Продовження таблиці

Емоційно-мотиваційний	17,24	Вище середнього
Поведінково-вольовий	14,68	Середній
Морально-духовний	15,09	Середній

З огляду на результати дослідження можна припустити, що низький рівень когнітивного компоненту відповідальності особистості студентів спеціальності 053 “Психологія” свідчить про суб’єктивну результативність при виконанні відповідальних завдань, спрямованість на власне благополуччя. Тобто ця вибірка магістрантів спрямована на усвідомлене виконання відповідальних дій із метою особистісної переваги. Низький рівень підтверджує їхню професійну “незрілість”

та вимагає від представників викладацького складу впровадження комплексу психолого-педагогічних заходів для підвищення усвідомлення власної результативності суб’єкта у досягненні суспільно значущого результату. Водночас здобувачі-психологи мають позитивне соціоцентричне особистісне ставлення до виконання відповідальних дій, бажання бути корисним для оточуючих, вони мотивовані на відповідальну допомогу у майбутній професійній діяльності.

Таблиця 4

Результати тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість” магістрантів спеціальності 281
“Публічне управління та адміністрування”

Компонент	Усереднені бали компонентів відповідальності (max 25)	Рівень відповідальності особистості
Когнітивний	10,97	Нижче середнього
Емоційно-мотиваційний	17,01	Вище середнього
Поведінково-вольовий	18,01	Високий
Морально-духовний	15,55	Середній

Встановлено, що найвищий рівень розвиненості здобувачі спеціальності 281 “ПУТА” мають за поведінково-вольовим компонентом, що свідчить про існування усвідомленого бажання до виконання дій, що пов’язані із відповідальністю. Щодо емоційно-мотиваційного та морально-духовного компонентів, то вони розвинені на

середньому рівні, тобто респонденти відчувають потребу бути корисними для оточуючих і мають індивідуально-психологічні якості, що сприяють реалізації прагнення виконувати відповідальні дії. При цьому когнітивний компонент розвинений найменше, тому респонденти недостатньо усвідомлюють власне значення у реалізації відповідальних справ.

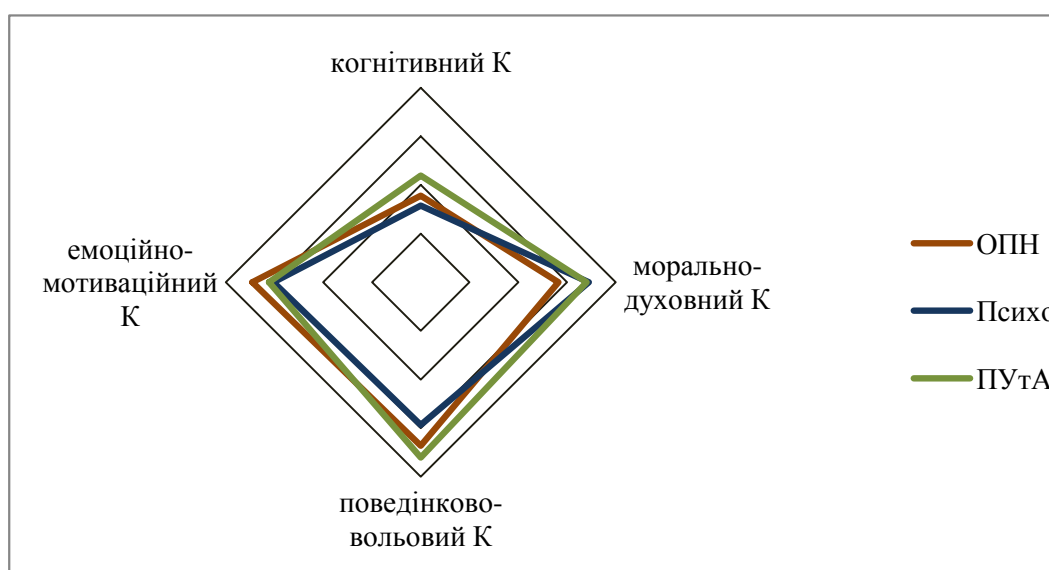

Рис. 1 Розвиненість компонентів відповідальності залежно від спеціальності

Відповідно до отриманих даних (рис. 1) можна побачити, що здобувачі спеціальностей “Психологія” та “ПУТА” відрізняються більш розвиненим морально-духовним компонентом, тож мають відповідні психологічні риси, що сприяють здійсненню відповідальних дій. Також студенти “ПУТА” мають високий рівень розвитку когнітивного та поведінково-вольового компонентів, що характеризує їх як таких, що мають потребу в реалізації відповідальних дій, при цьому усвідомлюючи їх значення для інших. За емоційно-мотиваційним компонентом здобувачі “ОПН” мають найбільші показники, що свідчить про прагнення бути корисними для інших. Узагальнюючи отримані результати, можна стверджувати про в цілому недостатній розвиток відповідальності у здобувачів спеціальності “Психологія”, що безумовно потребує особливої уваги, оскільки напрямом їхньої діяльності є надання психологічної допомоги, якість якої безпосередньо залежить від рівня відповідальності фахівця. При цьому, звісно, насторожують показники здобувачів “ОПН”, які мають невисокі показники за морально-духовним компонентом, оскільки розвиненість власних індивідуально-психологічних властивостей, що сприятимуть розвитку відповідальності є запорукою підготовки та виховання студентів. Таким чином з’ясовано, що здобувачі жодної із спеціальностей не мають повноцінно розвинутої відповідальності.

Проведене дослідження щодо діагностики рівня відповідальності у студентів спеціальностей 011 “Освітні, педагогічні науки”, 053 “Психологія”, 281 “Публічне управління та адміністрування” другого рівня вищої освіти обумовило необхідність розробки та впровадження програми з її розвитку. Психолого-педагогічна програма складається з трьох блоків:

I блок – інформаційний. В межах освітньо-професійної програми у студентів формуються теоретичні знання, що розкривають сутність відповідальності у системі життєвих цінностей особистості та фахівця;

II блок – операційно-діяльнісний. Цей блок спрямований на розвиток відповідальності особистості через впровадження соціально-психологічного тренінгу із застосуванням ігрових та неігрових методів (ділові та рольові ігри, мозковий штурм, круглі столи, аналіз ситуацій щодо відповідальної/безвідповідальної поведінки, імітаційні вправи, психодрама);

III блок – рефлексивний, який допоможе майбутнім фахівцям аналізувати власну поведінку, усвідомлено взаємодіяти з іншими людьми, серйозно та відповідально ставитися до професійної діяльності. Для розвитку рефлексивних умінь студентам пропонувалися методики для діагностики відповідальності, написання есе за обраною темою, моделювання ситуацій із майбутньої професійної діяльності, аналіз ситуацій із власного життя.

Психолого-педагогічну програму розроблено відповідно до структурних компонентів відповідальності: когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового, морально-духовного.

Під час реалізації першого, інформаційного, блоку програми було розроблено цикл тематичних лекцій: “Відповідальність у системі життєвих цінностей особистості”, “Соціально-відповідальна поведінка фахівця”; “Емоційно-вольова сфера особистості”, “Морально-етичні норми у професійній діяльності фахівця (психолога, педагога, менеджера)”, “Громадянська відповідальність особистості у сучасному суспільстві”. Розвивальний вплив здійснювався за допомогою проблемного викладу теоретичних знань, під час якого активізувалася потреба студентів щодо необхідності набуття відповідальної поведінки і усвідомлення її важливості для майбутньої професійної діяльності. У ході лекцій розглядалися та аналізувалися такі якості особистості як гуманність, моральність, чесність, порядність, повага до іншої людини, повага до своєї професії, професійна етика, громадянськість, толерантність тощо. Лекційний матеріал було побудовано з використанням прикладів із професійної діяльності фахівців відповідної галузі з метою наочного підтвердження важливості відповідальної поведінки професіонала і громадянина у реальному житті. Виховна мета лекцій реалізувалася завдяки емоційній насиченості процесу навчання через усвідомлення особистісного значення та позитивного впливу на почуття студентів.

Другий етап психолого-педагогічної програми, спрямованої на розвиток відповідальності майбутніх фахівців, передбачав проведення соціально-психологічного тренінгу, відпрацювання отриманих теоретичних знань на практиці. Тренінг дає змогу за короткий час розкрити потенціал особистості, змінити погляди, установки, навчитися взаємодіяти у команді, слухати й чути співрозмовника, самостійно знаходити вихід зі склад-

них ситуацій та приймати нестандартні рішення.

Тренінгова програма побудована з використанням інтерактивних методів навчання і передбачає розв'язання низки практичних завдань:

1. отримання чуттєво-практичного досвіду відповідальної поведінки у квазіпрофесійній діяльності;
2. розвиток внутрішнього цілепокладання до відповідальної поведінки;
3. активізація психічних ресурсів для осмислення особистісного значення важливості усвідомленості дій і вчинків у професійній діяльності.

Програму реалізовано у межах викладання дисциплін “Педагогіка і психологія вищої школи” та “Педагогічна етика” для спеціальності 011 “Освітні, педагогічні науки”, “Соціальна робота та психологічна служба” для спеціальності 053 “Психологія”, “Психологія тимбилдінгу” та “Психологія управлінської діяльності лідера” для спеціальності 281 “Публічне управління та адміністрування”.

Рефлексивний блок містить діагностичні методики з виявлення рівня відповідальності особистості. Така перевірка допоможе майбутнім фахівцям корегувати свою поведінку й вчинки з метою їх удосконалення. Для самооцінювання і рефлексії відповідальності студенти виконували низку завдань. Одним із таких завдань було написання есе на запропоновані теми: “Чи відповідальна я людина?”, “Відповідальна поведінка у моїй професії”, “Відповідальність як одна з провідних якостей лідера”, “Професійні та особистісні якості ідеального фахівця”. За допомогою есе вирішуються такі завдання, як: аналіз власних особистісних якостей, ідентифікація себе з майбутньою професією, відповідність своїх професійних якостей професіограмі фахівця.

Наступним завданням рефлексивного блоку програми з розвитку відповідальності було моделювання професійних ситуацій, що розвивають ціннісні орієнтації особистості майбутнього фахівця. Завдання містить два рівні складності, перший рівень – необхідно підібрати ситуації в науковій літературі, навести приклад із життєвого досвіду (власного або інших людей), другий рівень складності цього завдання передбачає самостійне створення ситуацій, в яких гостро постають проблеми щодо вибору між відповідальною і безвідповідальною поведінкою у процесі виконання професійних обов'язків. Ця робота

може реалізовуватися як через групову форму, так і у вигляді самостійного виконання.

Таким чином, всі три блоки психолого-педагогічної програми орієнтовані на активізацію потреби самостійного розвитку відповідальності у магістрантів кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, а також формування мотивації до оволодіння професійно важливими якостями та саморегуляції відповідальної поведінки.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Виходячи з того, що відповідальність виступає інтегральною якістю особистості фахівця і впливає на якість здійснення усіх видів професійної діяльності, вона потребує цілеспрямованого розвитку у процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін у здобувачів вищої освіти. На підставі результатів діагностики щодо виявлення рівня відповідальності магістрантів спеціальностей 011 “Освітні, педагогічні науки”, 053 “Психологія”, 281 “Публічне управління та адміністрування” і відповідно до когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового, морально-духовного її компонентів побудовано психолого-педагогічну програму з розвитку відповідальності майбутніх фахівців. Результати проведеного діагностування зумовили необхідність розробки та впровадження психолого-педагогічної програми в освітній процес. Реалізація програми відбувалася шляхом проведення проблемних лекцій, що розглядають відповідальність із різних наукових підходів та життєвих орієнтирів особистості; проведення соціально-психологічного тренінгу з використанням ділових та рольових ігор, мозкового штурму, круглих столів, аналізу конкретних ситуацій; написання есе як методу розвитку самоаналізу та самооцінювання якостей особистості.

Вище сформульовані узагальнення та висновки не вичерпують всіх аспектів означеної проблеми, потребує подальшого дослідження аналіз змісту і структури поняття “відповідальність особистості”, “професійна відповідальність” та розробка методичного забезпечення їхнього розвитку у студентів (психологів, педагогів, менеджерів з публічного управління) відповідно до загальних та фахових компетентностей освітньої програми здобувачів вищої освіти другого магістерського рівня.

Список літератури:

1. Дубініна О. Н., Ігнатюк О. А., Серета Н. В. Феномен відповідальності за підготовку професійних лідерів цифрового покоління [Електронний ресурс] / О. Н. Дубініна, О. А. Ігнатюк, Н. В. Серета // Інформаційні технології та засоби навчання. – 2020. – №79 (5). – С. 325–340. – Режим доступу: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/iftl/article/view/3931> (last accessed: 28.01.2021)
2. Weinberger, A., Biedermann, H., Patry, J. - L., Weyringer, S. (2018), “Professionals’ Ethos and Education for Responsibility”, Leiden–Boston: Brill, p. 164
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – Москва: Мысль. – 1991. – С. 304
4. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. – Київ: Либідь. – 2008. – С. 848
5. Богдан Ж., Серета Н., Солодовник Т. Формування комунікативної компетентності студентів закладів вищої освіти / Ж. Богдан, Н. Серета, Т. Солодовник // Монографія. – Харків: Друкарня Мадрид. – 2020. – С. 262
6. Богдан Ж. Б., Кукушкіна В. В. Професійний розвиток особистості в умовах опанування другої вищої освіти [Електронний ресурс] / Ж. Б. Богдан, В. В. Кукушкіна // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров’я: тези доп. XXVIII міжнар. науково–практ. конф. MicroCAD-2020: у 5 ч. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2020. – Ч. IV. – С. 116. – Режим доступу: http://science.kpi.kharkov.ua/wp-content/uploads/2020/10/Tezi_chastina_4_2020.pdf (дата звернення 28.01.2021)
7. Богдан Ж. Б., Солодовник Т. О. Розвиток духовного потенціалу студентів у вищому технічному навчальному закладі [Електронний ресурс] / Ж. Б. Богдан, Т. О. Солодовник // Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации: сб. науч. тр.: по материалам VII Междунар. науч.-практ. конф., 19–20 дек. 2012 г. / ред. А. Г. Романовский, Ю. И. Панфилов. – Харьков–: НТУ “ХПИ”. – 2013. – Ч. 1. – С. 122–124. – Режим доступу: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/3057> (дата звернення 28.01.2021)
8. Богдан Ж. Б., Солодовник Т. О., Серета Н. В. Особистість викладача, як чинник ефективної підготовки студентів-психологів до майбутньої професійної діяльності [Електронний ресурс] / Ж. Б. Богдан, Т. О. Солодовник, Н. В. Серета // Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. – 2017. – № 1(13). – С. 138–143. – Режим доступу: <http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/2908/1/23.pdf> (дата звернення 28.01.2021)
9. Васильев С. Н. Формирование социальной ответственности у курсантов военного вуза / С. Н. Васильев // Дис канд. пед. наук: 13.00.02. – Кострома. – 2006. – С. 214
10. Васянович Г. П. Педагогічна етика: навчально-метод. посіб. / Г. П. Васянович – Львів: Норма. – 2005. – С. 344
11. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко – Київ: Либідь. – 1997. – С. 375
12. Гулевская А. Ф., Максимов В. П. Педагогические условия формирования социальной ответственности студентов экономических специальностей / А. Ф. Гулевская, В. П. Максимов // Монография. – Южно-Сахалинск: СахГУ. – 2012. – С. 208
13. Дубініна О., Ігнатюк О., Серета Н. Педагогічна акме-технологія формування відповідальності професіоналів-лідерів у процесі професійної підготовки [Електронний ресурс] / О. Дубініна, О. Ігнатюк, Н. Серета // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2020. – № 4. – С. 3–13. – Режим доступу: <http://tipus.khpi.edu.ua/article/view/2078-7782>. 2020.4.01 (дата звернення 10.02.2021)
14. Дубініна О., Ігнатюк О., Серета Н. Теоретико-емпіричні аспекти визначення змісту поняття “професійна відповідальність педагога-лідера” [Електронний ресурс] / О. Дубініна, О. Ігнатюк, Н. Серета // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2020. – № 3. – С. 109–121. – Режим доступу: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/48491/1/TIPUSS_2020_3_Dubinina_Teoretiko-empirychni.pdf (дата звернення 10.02.2021).
15. Енциклопедія освіти / В. Г. Кремень Акад. пед. наук України. Головний ред. – Київ: Юрінком Інтер. – 2008. – С. 1040
16. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор – 5-е изд. – Москва: Академический проект. – 2016. – С. 160
17. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект) / М. В. Левківський // Автореф. дис. д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 – Київ. – 1994. – С. 40
18. М’ясникова Н. О. Відповідальність у сучасних соціальних практиках: автореф. дис. канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / Н. О. М’ясникова – Харків. – 2008. – С. 20

19. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / А. С. Макаренко – Київ: Радянська школа. – 1990. – С. 366
20. Ореховский А. И. Ответственность: аксиологическое основание [Электронный ресурс] / А. И. Ореховский. – Режим доступа: http://vestnik.sibsutis.ru/uploads/1340077060_5954.pdf (дата звернення 08.02.2021)
21. Підбуцька Н. В. Актуальні проблеми професійної підготовки сучасних фахівців / Н. В. Підбуцька // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2010. – № 1. – С. 58–63
22. Підбуцька Н. В. Індивідуально-характерологічні особливості студентів технічних та гуманітарних спеціальностей / Н. В. Підбуцька // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – Луганськ. – 2013. – № 3(32). – С. 199–204
23. Пономарьов О. С., Серета Н. В., Чеботарьов М. К. Відповідальність як педагогічна категорія: навч.-метод. посіб. / О. С. Пономарьов, Н. В. Серета, М. К. Чеботарьов – Харків: Підручник НТУ “ХП”. – 2013. – С. 172
24. Пономарьов О. С., Серета Н. В., Чеботарьов М. К., Відповідальність у системі категорій педагогіки вищої школи / О. С. Пономарьов, Н. В. Серета, М. К. Чеботарьов, // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 4. – С. 75–86
25. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности / В. П. Прядеин – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т. – 2001. – С. 209
26. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – Москва: Педагогика. – 1973. – С. 255–420
27. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин // Монографія – Івано-Франківськ: Місто НВ. – 2008. – С. 280
28. Сахарова В. Г. Ответственность как личностный фактор и возможности её диагностики / В. Г. Сахарова // Дис. канд. психол. наук: 19.00.01 – Хабаровск. – 2003. – С. 184
29. Скрипченко О., Долинська Л., Огороднійчук З. Загальна психологія: навч. посіб. / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук. – Київ: АПН. – 1999. – С. 463
30. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А. В. Семенової. – Одеса: Пальміра. – 2006. – С. 221
31. Сухомлинський В. О. Проблема виховання всебічно розвинутої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – Київ: Радянська школа. – 1976. – Т. 1. – С. 654
32. Ушакова Т. Ю. Структурні компоненти відповідальності: теоретико-методологічний аналіз / Т. Ю. Ушакова // Наука і світ. – № 3. – 2015. – С. 106–112. – Режим доступу: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6206/1/20.pdf> (дата звернення 01.02.2021)
33. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / О. Фурман // Соціальна психологія. – 2015. – № 1. – С. 65–91
34. Хартман О. Ю. Психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку: автореф. дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / О. Ю. Хартман – Харків. – 2010. – С. 20
35. Хитра В. Теоретичні аспекти визначення змісту поняття “відповідальність особистості” [Електронний ресурс] / В. Хитра // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. Володимира Винниченка. – сер.: Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 122. – С. 382–389. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_122_54 (дата звернення 17.02.2021)

References:

1. Dubinina, O. N., Ihnatiuk, O. A., Sereta, N. V. (2020), “The Phenomenon of Responsibility for the Preparation of Professional Leaders of Digital Generation”, *Information Technologies and Learning tools*, no. 79(5), pp. 325–340, available at: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/ilt/article/view/3931> (Accessed 28 January 2021)
2. Weinberger, A., Biedermann, H., Patry, J.-L., Weyringer, S. (2018), “Professionals’ Ethos and Education for Responsibility”, *Leiden-Boston: Brill*, p. 164
3. Abulkhanova-Slavskaia, K. A. (1991), “Life Strategy”, *Moskva*, p. 304
4. Bekh, I. D. (2008), “Personal education”, *Kyiv*, p. 848
5. Bogdan, Zh., Sereta, N., Solodovnik, T. (2020), “Formation of communicative competence of students of higher educational institutions”, *Kharkiv*, p. 262
6. Bogdan, Zh. B., Kukushkina, V. V. (2020), “Professional development of the individual in the context of mastering a second

- higher education”, *Informatsiini tekhnologii: nauka, tekhnika, tekhnologiia, osvita, zdorov'ia*, Kharkiv, ch. IV, p. 116, available at: http://science.kpi.kharkov.ua/wpcontent/uploads/2020/10/Tezi_chastina_4_2020.pdf (Accessed 28 January 2021)
7. Bogdan, Zh. B., Solodovnik, T. O. (2013), “Development of the spiritual potential of students in a higher technical educational institution”, *Pereiaslavskaiia rada: ee istoricheskoe znachenie i perspektivy razvitiia vostochnoslavianskoi tsivilizatsii: sb. nauch. tr.: po materialam VII Mezhdunar. nauch. – prakt. konf., 19–20 dek. 2012 g.*, Kharkov, ch. 1, pp. 122–124, available at: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/3057> (Accessed 28 January 2021)
8. Bogdan, Zh. B., Solodovnik, T. O. Sereda, N.V. (2017), “Teacher’s personality as a factor of effective preparation of psychology students for future professional activities”, *Visnik Universitetu imeni Alfreda Nobelja. Seriia: Pedagogika i psikhologiia*, vol. 1(13), pp. 138–143, available at: <http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/2908/1/23.pdf> (Accessed 28 January 2021)
9. Vasilev, S. N. (2006), “The formation of social responsibility of the cadets of the military University”, *Dissertatsiia kandidata pedagogicheskikh nauk*, Kostroma, p. 214
10. Vasianovich, G. P. (2005), “Pedagogical ethics”, *Lviv*, p. 344
11. Goncharenko, S. U. (1997), “Ukrainian pedagogical dictionary”, *Kyiv*, p. 375
12. Gulevskaia, A. F., Maksimov, V. P. (2012), “Pedagogical conditions for the formation of social responsibility of students of economic specialties”, *Iuzhno-Sakhalinsk*, p. 208
13. Dubinina, O., Ignatiuk, O., Sereda, N. (2020), “Pedagogical Acme-technology of forming the responsibility of leading professionals in the process of professional training”, *Teoriia i praktika upravlinnia sotsialnimi sistemami*, no. 4, pp. 3–13, available at: <http://tipus.khpi.edu.ua/article/view/2078-7782.2020.4.01> (Accessed 28 January 2021)
14. Dubinina, O., Ignatiuk, O., Sereda, N. (2020), “Theoretical and empirical aspects of determining the content of the concept of Professional Responsibility of a teacher-leader”, *Teoriia i praktika upravlinnia sotsialnimi sistemami*, no. 3, pp. 109–121, available at: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/48491/1/TIPUSS_2020_3_Dubinina_Teoretiko-empirichni.pdf (Accessed 10 February 2021)
15. Kremen, V. H. (2008), “Encyclopedia of Education”, *Akad. ped. nauk Ukrainy, holovnyi red.* *Kyiv*, p. 1040
16. Kerkegor, S. (2016), “Fear and awe”, *Moskva*, p. 160
17. Levkivskii, M. V. (1994), “Formation of a responsible attitude to the work of students of general education schools (historical and theoretical aspect)”, *Avtoreferat disertatsii doktora pedagogichnikh nauk*, *Kyiv*, p. 40
18. M'iasnikova, N. O. (2008), “Responsibility in modern social practices”, *Avtoreferat disertatsii kandidata filosoficheskikh nauk*, *Kharkiv*, p. 20
19. Makarenko, A. S. (1990), “Methods of educational work”, *Kyiv*, p. 366
20. Orekhovskij, A. I., “Responsibility: axiological basis”, available at: http://vestnik.sibsutis.ru/uploads/1340077060_5954.pdf (Accessed 8 February 2021)
21. Pidbutska, N. V. (2010), “Actual problems of professional training of modern specialists”, *Teoriia i praktika upravlinnia sotsialnimi sistemami: filozofii, psikhologiia, pedagogika, sotsiologiia*, no. 1, pp. 58–63
22. Pidbutska, N. V. (2013), “Individual characterological features of students of technical and humanitarian specialties”, *Teoretichni i prikladni problemi psikhologii*, *Lugansk*, vol. 3(32), pp. 199–204
23. Ponomarov, O. S., Sereda, N.V., Chebotarov, M. K. (2013), “Responsibility as a pedagogical category”, *Kharkiv*, p. 172
24. Ponomarov, O. S., Chebotarov, M. K. Sereda, N. V. (2013), “Responsibility in the system of categories of Higher School pedagogy”, *Pedagogika i psikhologiia profesiinoi osviti*, vol. 4, pp. 75–86
25. Priadein, V. P. (2001), “Responsibility as a systemic quality of personality”, *Ekaterinburg*, p. 209
26. Rubinshtein, S. L. (1973), “Man and the world”, *Problemy obshchei psikhologii*, *Moskva*, pp. 255–420
27. Savchin M. V. (2008), “Psychology of responsible behavior”, *Ivano-Frankivsk*, p. 280
28. Sakharova, V. G. (2003), “Responsibility as a personal factor and the possibility of its diagnosis”, *Dissertatsiia kandidata psikhologicheskikh nauk*, *Khabarovsk*, p. 184
29. Skripchenko, O., Dolinska, L., Ogorodniichuk, Z. (1999), “General psychology”, *Kyiv*, p. 463
30. Semenova, A. V. (ed.). (2006), “Dictionary-reference book on professional pedagogy”, *Odesa*, p. 221
31. Sukhomlinskii, V. O. (1976), “The problem of educating a fully developed

personality”, *Vibrani tvori: v 5 vol., vol. 1*, Kyiv, p. 654

32. Ushakova, T. Iu. (2015), “Structural components of responsibility: theoretical and methodological analysis”, *Nauka i svit. no. 3*, pp. 106–112, available at: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6206/1/20.pdf> (Accessed 01 February 2021)

33. Furman, O. (2015), “Civil responsibility of the individual as a subject of psychological research”, *Sotsialna psikhologiya*, no. 1, pp. 65–91

34. Khartman, O. Iu. (2010), “Psychological factors of formation of responsibility of parents for the development of a preschool child”, *Avtoreferat disertatsii kandidata psikhologichnikh nauk*, Kharkiv, p. 20

35. Khitra, V. (2013), “Theoretical aspects of determining the content of the concept of individual responsibility”, *Naukovi notes of the Kirovohrad state ped. un–tu them. Volodymyr Vinnichenko*, ser. : Pedagogical sciences, vol. 122, p. 382–389, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_122_54 (Accessed 17 February 2021)

Стаття надійшла до редколегії 26.02.2021